

УДК: 304.2,260.2(477) «1940/1980»

Петро БОНДАРЧУК

ВІРУЮЧІ УРСР І ПОЗАЦЕРКОВНА КУЛЬТУРНА СФЕРА (СЕРЕДИНА 1940-х–СЕРЕДИНА 1980-тих РОКІВ)

У статті висвітлюється ставлення віруючих до позацерковної культурної сфери. Аналізуються сприйняття світських культурних цінностей представниками різних конфесій. Просліджується динаміка наближення вірян до позацерковної культури.

Ключові слова: віруючі, сфера культури, культурні цінності, освіта.

Релігійна віра має значний вплив на різні сфери діяльності, зокрема й культуру. Релігійне й культурне почало впродовж історії людства тісно перепліталися. Культурне – набувало релігійного забарвлення, а релігія є частиною загальнолюдської культури в широкому розумінні цього слова. Попри тісні взаємозв'язки релігійного й інших сегментів культури, частина позацерковної культурної спадщини існувала окремо від життя віруючих, особливо представників релігійних організацій закритого типу. Вони насторожено ставилися до багатьох світських культурних досягнень, вважаючи, що ті можуть послабити їхню віру, і навіть інколи бачили в них знаряддя антибожественних сил.

Сприйняття віруючими позацерковних культурних цінностей становить неабиякий інтерес для істориків, релігієзнавців, соціологів і психологів. Попри важливість вивчення цієї проблеми, в українській історіографії вона досі залишається малодослідженою. Почасти ця прогалина заповнюється у запропонованій статті, де ставлення вірян до світської культури розглядається на прикладах із життя представників різних конфесій.

Залежно від членства в тому чи іншому релігійному об'єднанні, від освіти, віруючі неоднаково сприймали світську культуру. Проте в досліджуваній період найвпливовішим чинником була конфесійна приналежність. І річ тут не в самому віровченні (адже більшість конфесій належали до християнства), а в суспільній доктрині релігійного об'єднання. Релігійні організації відкритого типу (РПЦ, РКЦ та інші) переважно декларували позитивне ставлення до світської культури, тоді як релігійні об'єднання закритого типу (п'ятидесятники, свідки Єгови та інші) – часто негативне. Упродовж 1940-х–1980-тих років ці відмінності поступово зникали.

Парафіяни РПЦ не заперечували проти читання художньої і науково-популярної літератури, періодики, перегляду телепередач, відвідування театрів і кіно. Лише одиниці серед фанатично налаштованих осіб вважали ці культурні дії гріхом: «[...] У середовищі православних віруючих, особливо молодих і навіть середнього віку, рідко можна зустріти людину, яка уникала відвідування концертів, перегляду кінофільмів чи читання художньої літератури. Навпаки,

багато з них поєднують виконання обрядів і дотримання інших релігійних приписів із більш чи менш частим відвідуванням кіно і концертів, слуханням радіо тощо»²². Під час опитування, проведеного в 1960-тих роках було виявлено, що православні переважно позитивно ставилися й до досягнень науки²³, вважаючи, що: «Бог дає людям великий розум, а тому вони й творять такі чудеса»²⁴, «Людина робить відкриття, але тільки тому, що бог вкладає в її голову знання, а в руки – вміння»²⁵ і тому подібне. Хоча можна було почути й полярні висловлювання.

З-поміж тих, хто в середовищі РПЦ відкидав надбання світської культури, слід назвати осташів (рух у православ'ї на Буковині й Румунії). Зокрема, вони відмовлялися від переглядів кінофільмів і читання художньої літератури. Попри доволі малу їх кількість (на початок 1970-тих років у Чернівецькій області налічувалося близько 600 осіб), в окремих населених пунктах регіону вони були впливовими, вирізняючись моральністю, побожністю, відмовою від уживання алкогольних напоїв, тютюнових виробів, і часто займали керівні посади в парафіяльних органах²⁶.

Загалом РПЦ не позиціонувала себе як противник світської культури, виступаючи лише проти тих її сторін і проявів, що були неприйнятними для релігійного життя. Чимало творів мистецтва й літератури створювали глибоко віруючі люди. Духовенство РПЦ переважно позитивно оцінювало досягнення світської культури і не заперечувало право вірян на повноцінне суспільно-культурне життя, якщо воно не розходилося з релігійними нормами. До прикладу, в «Журнале Московской Патриархии» писалося: «Нехай ніхто не думає, що йти за Христом – це означає завдавати якоїсь шкоди своїм справам земним: домашнім чи службовим, робочим»²⁷; Церква «висловлює радість, що життя людей завдяки великим науковим і технічним відкриттям стало багатшим і повнішим»²⁸. Православне духовенство не вбачало ворога релігії і в науці. Більшість богословів вважали, що суперечності мають тимчасовий характер, позаяк «із багатьма новими відкриттями науки ці розбіжності можуть стиратися»²⁹. Те, що наука низкою аксіом суперечила релігійному віровченню, богослови відносили до обмеженості людського розуму³⁰.

²² Андрианов, Н. Особенности современного религиозного сознания / Н. П. Андрианов, Р. А. Лопаткин, В. В. Павлюк. – М.: Мысль, 1966. – С. 186–187.

²³ Онищенко, А. Тенденции изменения современного религиозного сознания / А. С. Онищенко // Вопросы научного атеизма. – Вып. 2. – М.: Мысль, 1966. – С. 103.

²⁴ Лобовик, Б. Релігійні погляди, почуття, поклоніння / Б. О. Лобовик. – К.: Політвидав України, 1970. – С. 31.

²⁵ Лобовик, Б. Буденна релігійна свідомість: Гносеологічний аналіз / Б. О. Лобовик. – К.: Вид-во КДУ, 1971. – С. 45.

²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4648, оп. 5, спр. 240. – Арк. 25.

²⁷ Курочкин, П. Социальная позиция русского православия / П. К. Курочкин. – М.: Знание, 1969. – С. 37.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Чертихин, В. Идеология современного православия / В. Е. Чертихин. – М.: Наука, 1965. – С. 85.

³⁰ Ibidem, с. 87.

Слід зазначити, що православне духовенство, як в Україні, так і в СРСР загалом, у ставленні до світської культури було консервативнішим у побуті чи дозвіллі, ніж православні священики деяких західних країн. Скажімо, делегація православного духовенства США (травень 1965) надала перевагу відвідуванню театрів перед храмами, задля чого довелося змінювати програму перебування³¹. Як бачимо, коли з боку православного духовенства і виявлявся певний консерватизм щодо світської культури, то він був зумовлений не так церковним віровченням, як тим, що духовенство в умовах радянської системи зберігало традиції попередніх епох.

Порівняно з вірними РПЦ істинно-православні християни – переважно представники неосвіченого селянства, які ще донедавна були її парафіянами – у ставленні до світської культури часто займали полярну позицію, трактуючи її як сатанинські вигадки. Науково-технічний прогрес, перетворення в культурному житті приборчаних ІПХ зачіпали менше, ніж представників інших конфесій³². Проте вже в 1970-ті роки більшість сімей ІПХ мали радіо й передплачували періодику³³. Приборчани РПЦ порівняно з ІПХ були менш консервативними, адже в їхньому середовищі в довоєнний період була доволі велика частка високоосвічених осіб, у т.ч. представників культурної еліти Росії, аж поки репресії не змінили соціально-демографічний склад цієї течії на користь малоосвічених верств населення. Усе ж порівняно з приборчаними РПЦ, їхня позиція в цій царині була обережнішою. Погляди вірних РПЦ теж зазнавали корекції. Загалом навіть ті віруючі, що належали до течій, які пропагували консерватизм щодо світської культури, під впливом радянської системи свої погляди переглядали.

Певну еволюцію у ставленні до світської культури пройшли старообрядці повоєнного періоду. Ось яку характеристику їм давав Федір Гаркавенко: «...Керівники старообрядницьких сект забороняють своїй пастві ходити в театри, вчитися грамоті, читати газети і книги, дивитися кінофільми [...] Старообрядці неохоче посилають своїх дітей до шкіл»³⁴. Зрозуміло, автор перебільшував негативне ставлення старообрядців до світської культури, адже ще до революції багато з них виступали в ролі меценатів і були високоосвіченими людьми. Проте в повоєнний час серед пересічних старообрядців неодноразово проявлялося насторожене, а інколи й негативне ставлення до світської культури. Щоправда, у 1960–1980-тих роках у своєму ставленні до світських культурних цінностей старообрядці дедалі більше зближувалися з вірними РПЦ і невірними.

Прихильно до надбань світової світської культури були налаштовані католики. На Другому Ватиканському соборі зазначалося: «Підняти людську особистість, як того хоче Собор, значить виявити особливу увагу до того

³¹ ЦДАВО України. – Ф. 4648, оп. 1, спр. 451. – Арк. 18.

³² Демьянов, А. Истинно-православное христианство: Критика идеологии и деятельности / А. И. Демьянов. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – С. 58.

³³ Мащенко, С. К характеристике эволюции секты «истинно-православные христиане» / С. Т. Мащенко // Вопросы атеизма. – Вып. 17. – К., 1981. – С. 148.

³⁴ Гаркавенко, Ф. Сектанты, их вера и дела / Ф. Гаркавенко. – К.: Политиздат УССР, 1960. – С. 19.

неповторного і необхідного вираження особистості, яким є культура»; «Між звісткою про спасіння і людською культурою існують численні зв'язки»³⁵. Католицизм завжди перебував у тісних взаємозв'язках із культурними надбаннями людства. Культура довгий час сприяла релігійному вихованню населення. Тривала традиція гармонійного співіснування та взаємовпливів релігії і культури сформувала серед католиків а ргіогі позитивне ставлення до культури. Для греко-католиків воно доповнювалося й тим, що в національно-культурному відродженні ХІХ–ХХ століть у Західній Україні активну роль відіграло духовенство.

Доволі лояльно ставилася Римо-католицька церква до науки. Католицький теолог Вальтер фон Ловеніч писав: «Хоча сучасний католицизм і визнає загалом наукове пізнання істини, але визнає його лише тією мірою, наскільки воно не вступає у протиріччя з церковною догмою»³⁶. Папа Римський Іоан ХХІІІ зазначав: «Церква не залишалася байдужою до чудесного прогресу відкриттів людського генія і не відстала в справедливій їх оцінці»³⁷. Загалом можна стверджувати, що РКЦ та РПЦ займали позитивну позицію щодо науки й науково-технічного прогресу, доки останні не зачіпали релігійного віровчення і не відвертали людину від Бога.

Інтерес до надбань масової культури виявляли реформати. Із 200 опитаних осіб (1971 рік) лише 7 (3,6 %) взагалі не читали газет і журналів, а 105 (54,5 %) – читали нерегулярно³⁸. Віровчення реформатів не стримувало зацікавленості віруючих культурними надбаннями. Загалом потяг вірян до культури зумовлювався не вірою, а інтелектуальними потребами.

Складніша ситуація утворилася в середовищі євангельських християн-баптистів, де спостерігалось негативне ставлення до окремих сфер світської культури, яке серед іншого вилилось в духовні баптистські вірші: «Невеждами нас вважають, / В познаньх с большим изъясном–, / Что Библию мы читаем, / Оставив пылиться романы. / [...] Нас называют бедными, / Но мы этой бедности рады»³⁹.

Опозиція щодо світської культури була особливо сильною в нелегальних громадах. Колишня баптистка-ініціативниця П. Прокопчук згадувала: «Нам [...] заборонялося ходити до клубу, читати художню літературу, оскільки все це, як навчав нас пресвітер, – гріховне. Прожила я майже 20 років, а ні разу не була в кіно»⁴⁰.

Керівник однієї з кримських громад баптистів-ініціативників В. Дубовик у своїй проповіді зазначав: «Молодим християнам не варто брати участь у

³⁵ Бодак, В. Релігія і культура: взаємодія і взаємовплив / В. Бодак. – К. ; Дрогобич: Коло, 2005. – С. 168.

³⁶ Цит. за: Бабосов, Е. Современный католицизм и наука / Е. М. Бабосов. – Минск: Беларусь, 1964. – С. 23.

³⁷ Ibidem, с. 46.

³⁸ Сиксай, А. Критика идеологии современного реформатства : дис... канд. филос. наук / А. А. Сиксай. – К., 1972. – Арк. 143.

³⁹ Малахова, И. Современный баптизм: идеология и деятельность / И. А. Малахова. – М.: Знание, 1987. – С. 19.

⁴⁰ Каушанский, П. С претензией на истину: О взглядах и деятельности экстремистов от баптизма / П. Л. Каушанский. – Одесса: Маяк, 1988. – С. 208.

виробничих зібраннях, вступати в комсомол, ходити в кіно, читати художню літературу, слухати телепередачі, дивитися телевізор»⁴¹. Коли один із підопічних – Андрій С. (м. Белогорськ) – запитав: «Чому не можна ходити в кіно? Адже є фільми гарні, що не торкаються віри?», то Дубовик відповів: «Якщо полізеш у шахту в білій сорочці, то обов'язково її вимажеш. Якщо віруючий піде в кіно, то після цього буде думати не про бога, а про зміст фільму»⁴².

Однак не всі віруючі, які належали до течій, що не приймали телебачення, кіно, театрів, художніх книжок, дотримувалися таких поглядів. Скажімо, колишній пресвітер Андрій Коркосенко згадував, як він намагався довести членам громади, що дивитися телепередачі й фільми, слухати радіо не є гріхом. Він говорив: «Сам візьму своїх дітей і відведу в кіно»⁴³. Така поведінка була характерна здебільшого для членів легальних громад.

Однією з культурних девіацій можна вважати відмову від телебачення членів баптистських і низки інших протестантських громад закритого типу. За придбання телевізора членам громади загрожувало відлучення від церкви. Переважно це спостерігалось в нелегальних релігійних громадах, хоча такі випадки були непоодинокими і в легальних. Один із прикладів негативного ставлення баптистів до телебачення навів пастор Герман Гартфельд. Він писав, що одного разу на початку 1980-х років шістнадцятирічний юнак, син пастора, приніс зі звалища старий телевізор і разом із братом відремонтував його. Радощам дітей не було меж. Вони запросили на перегляд телебачення друзів, один з яких похвалився цим своїй бабусі. Та жажнулася й побігла до дому диякона: «Наш пастор відцурався від віри! Він перетворився на язичника! – обурювалася вона. – Син диявола! Я завжди мала підозру! Він мусить покаятись!». Диякон шанував пастора і був приголомшений, розуміючи, що відлучення від церкви стане втратою для громади. Однак пастор виступив на свій захист, наперед обдумавши аргументи: «Я добре пам'ятаю, як наприкінці 50-х років з нашої церкви було виключено тих, хто придбав собі радіо. Радіо – непоганий передавач інформації, чи не так? Та до цього переконання ми дійшли лише в 60-х роках. Коли це розуміння отримало достатню підтримку серед братів і сестер, радіо в домі вже перестало бути причиною відлучення від церкви [...] Невже слід чекати завтрашнього дня, коли телебачення також буде реабілітовано? На Заході існують християнські телепередачі і це може статись і в нас, якщо Бог подарує нам таку можливість. І що ж тоді?...»⁴⁴. Попри значний вплив пастора, група консерваторів залишалася сильною, тому коли дівчина забажала прийняти водне хрещення, більшістю голосів їй було відмовлено. Згодом поширилися чутки, наче хтось із молодих людей бачив, що вона сиділа перед телевізором у будинку своєї тітки, де інколи наглядала за дітьми. Після покаяння доньку пастора таки допустили до хрещення⁴⁵, та цей випадок спричинив глибоку внутрішню травму: дівчина стала

⁴¹ *Захаров, М.* Кудя зовут «братя во Христе»? / *М. Ф. Захаров, В. К. Герасименко, В. Д. Цветаев.* – Симферополь: Таврия, 1978. – С. 32.

⁴² *Ibidem*, с. 27.

⁴³ *Коркосенко, А.* Знайте правду, люди / *А. Г. Коркосенко.* – Симферополь: Крымиздат, 1963. – С. 58.

⁴⁴ *Гартфельд, Г.* Церква, пастори та «стукачі» / *Г. Гартфельд.* – Черкаси, 2000. – С. 121–122.

⁴⁵ *Ibidem*, с. 125.

мовчазною, худла, а на обличчі відбився смуток. Лікарі діагностували цукровий діабет. Пастор-батько не сумнівався, що хворобу викликали психічний тиск, безпідставні звинувачення громади і хвилювання з приводу хрещення⁴⁶. Як бачимо, войовниче неприйняття з боку окремих вірян технічних новинок подекуди трагічно впливало на долю людей.

Упродовж 1940-х–1980-тих років у ставленні євангельських християн-баптистів до тих сфер світської культури, які вони раніше заперечували, відбулися зміни. Релігієзнавець Петро Яшин відзначав, що кількість віруючих, які читали книжки і навіть мали свої бібліотеки, слухали радіо й дивилися телебачення, зростала, хоч і повільно⁴⁷. Керівництво Союзу ЄХБ під тиском влади орієнтувало віруючих на вихід з культурної ізоляції. В інформаційному звіті про роботу уповноваженого Ради в справах релігійних культів в УРСР за перший квартал 1953 року вказувалося, що якщо раніше членам громади ЄХБ вважалося неможливим передплачувати й читати періодику, відвідувати бібліотеку, кіно, то нині представники духовного центру ЄХБ в Україні переглянули ці питання⁴⁸. Старший пресвітер ЄХБ у Київській області (водночас керуючий справами старшого пресвітера в УРСР) Міцкевич у річному звіті своєму духовному центру за 1952 рік писав, що з керівництвом громад було проведено виховну роботу, аби віруючі не закривались у вузьких межах винятково духовного життя і брали участь у радянських заходах, розвивалися, ставали висококультурними людьми, читали періодику, книжки тощо⁴⁹. «Інструктивний лист старшим пресвітерам ВР ЄХБ», затверджений на пленумі ВР ЄХБ наприкінці 1959 року під тиском влади, та публікації в релігійній періодиці закликали євангельських християн-баптистів «позбуватися вузьких поглядів на мистецтво, літературу, радіо, кіно, телебачення тощо»⁵⁰. «Братский вестник» (1979, № 2) писав: «Служитель має читати газети, журнали, щоб не відставати від часу і бути добре обізнаним з різними сторонами життя. Він має бути в курсі найновіших подій та інтересів навколишнього суспільства, сприймаючи все в світлі божественних істин»⁵¹.

Проводирі Союзу ЄХБ розуміли, що чимало творів художньої літератури не будуть негативно впливати на релігійність, а, навпаки, стимулюватимуть її. Тому вони намагались подолати тенденції щодо неприйняття нецерковної літератури з боку пересічних віруючих. «Братский вестник» за 1970 рік писав: «Ми захоплюємося письменниками нашої країни і нам, як віруючим, особливо дорогі і близькі такі письменники, як Л. Толстой, Ф. Достоевський, М. Лєсков та інші письменники – носії релігійних ідей»⁵². Отже, керівництво ЄХБ переглянуло оцінку окремих складових світської

⁴⁶ *Ibidem*, с. 124–125.

⁴⁷ Яшин, П. Идеология и практика евангельских христиан-баптистов / П. П. Яшин. – 2-е доп. изд. – Х.: Прапор, 1984. – С. 47.

⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 24, спр. 2741. – Арк. 220.

⁴⁹ *Ibidem*, арк. 220-221.

⁵⁰ Митрохин, Л. Баптизм: история и современность (Философско-социологические очерки) / Л. Н. Митрохин. – СПб: РХГИ, 1997. – С. 434.

⁵¹ Малахова, И., *op. cit.*, с. 18.

⁵² Яшин, П., *op. cit.*, с. 47.

культури, що не суперечили церковному віровченню, дедалі частіше проголошуючи їхню цінність для повноцінного розвитку віруючого.

Загалом у середовищі легальних релігійних організацій закритого типу, зокрема євангельських християн-баптистів, у ставленні до науки і культури простежується роздвоєність. На офіційному рівні (зокрема через журнал «Братский вестник») віруючих закликали до засвоєння передових досягнень і підвищення освітнього рівня. Натомість у масовій свідомості світська культура часто виступала антиподом віри, символом безбожного світу. Тому пересічні віруючі їй себе ще довго протиставляли.

Проте навіть коли суспільно-культурна ізоляція, здавалося, вже була подолана, і світська культура широко входила в життя віруючих, багато з них не надавали їй великого значення. Релігієзнавець Лев Митрохін наводить цікаву розмову з молодістю баптисткою, в кімнаті якої було багато книжок: «Я запитав: «А хто ваш улюблений письменник?». Відповідь прозвучала миттєво: «Важко сказати. Я ж усе Біблію читаю, інше мене не притягує»⁵³. Як видно, віруюча не ставилася до художньої літератури, як до чогось антицерковного, але надавала беззаперечну перевагу Біблії.

Цікаву порівняльну статистику православних і євангельських християн-баптистів щодо задоволення духовних запитів у нерелігійній сфері зробили у 1960-ті роки білоруські дослідники. Певним чином її можна екстраполювати і на віруючих УРСР. Наприклад, серед православних із групи найбільш глибоко віруючих – 73,7% слухали радіо, 24% дивилися телебачення, 19,4% читали газети й журнали. Із-поміж євангельських християн-баптистів (дані без поділу за ступенем релігійності) лише 19,3% віруючих дивилися телепередачі, 15,1% читали художню літературу й журнали, 9,4% відвідували кіно, театри, концерти⁵⁴. Як бачимо з наведеної інформації, євангельські християни-баптисти значно поступалися щодо задоволення культурних потреб православним. Однак упродовж 1970–1980-тих років утримувалася тенденція до вирівнювання показників. До того ж, наведені дані не завжди можна співвідносити з різними часовими відрізками. У 1970–1980-ті роки кількість тих, хто дивився передачі, зросла як серед євангельських християн-баптистів, так і серед православних, і не стільки через зміну ставлення до телебачення, як завдяки розширенню телемережі, адже в 1960-ті роки телебачення ще не було навіть у багатьох невіруючих.

Поширена відмова членів релігійних організацій закритого типу від багатьох здобутків світської культури була значною мірою зумовлена й тим, що в умовах боротьби з релігією ця культура була зорієнтована на викорінення релігійної віри: «Відтак щирі християни, а ми маємо право зараховувати до них і більшість баптистів, ставали вигнанцями в суспільстві, заганялися в особливі духовні “зони”. І тому вони, зазвичай безповоротно, ішли з цього світу, від досягнень високої культури, від дійсного багатства, віками накопиченого людською думкою. І це

⁵³ Митрохин, Л., *op. cit.*, с. 434.

⁵⁴ Баптизм и баптисты (социологический очерк) / С. И. Дершнев, В. В. Дубровский, Л. М. Игнатенко и др.; АН БССР. Ин-т философии и права; Ред.: М. Я. Ленсу, Е. С. Прокошина. – Минск: Наука и техника, 1969. – С. 165.

безперечна трагедія і суспільства, й конкретних людей»⁵⁵. Ці слова Льва Митрохіна можна застосувати й до істинно-православних християн, адвентистів сьомого дня, п'ятидесятників, свідків Єгови та інших. Вони були жертвами безбожного світу, світу, що поборював Бога, який в їхньому житті займав головне місце.

Чимало віруючих нелегальних груп не були супротивниками світської культури. Те, що прибічники протестантських «сектантських» організацій ігнорували саме атеїстичну культуру, а не культуру загалом, підтверджують бесіди з ними. Коли віруючого-п'ятидесятника запитали: «Чому за кордоном ваші одновірці ходять у кіно, театри, на спортивні видовища, активно використовують найновіші засоби масової інформації, а ви їх ігноруйте?», він відповів: «За кордоном передачі не ті»⁵⁶. Баптист-ініціативник І. Здоров заявив лекторові-атеїсту: «Ви говорите, що ми проти культури, а ми не проти. Ми створили оркестри, хори, граємо і співаємо, залучаємо дітей і молодь до мистецтва»⁵⁷.

Радянська дійсність мимовільно скоригувала ставлення баптистського керівництва до науки, яке навіть спромагалося на публічні реверанси. Зокрема, «Братский вестник» у низці статей (1960, № 1, с. 54–55; 1952, № 6, с. 7 та ін.) закликав до освоєння досягнень науки і техніки. Однак на рівні буденної свідомості багатьох євангельських християн-баптистів наука все ж виступала антиподом віри, символом ворожого, безбожного світу. Таке світовідчуття відображено в рукописній літературі, де улюбленою темою є викриття науки як втілення бездуховності, людської сліпоти, причини людських бід⁵⁸. Бездуховності світу, в якому панує наука, баптисти присвячували й літературні твори: «Да наш век просвещен, не нуждается он / В благодатной любви всепрощенья... / Но лишь жаждут одно – веселись, пей вино / И купайся в аду наслажденья»⁵⁹.

Проте слід відзначити, що таке сприймання наукових і технічних відкриттів не було властиве всім віруючим, членам релігійних організацій закритого типу. Багато з них вважали досягнення науки одкровенням Бога людям, заявляючи, що наукові відкриття – «справа не людського розуму, а одкровення мудрості господньої»⁶⁰. І такі погляди були досить поширеними, хоча, звичайно, не панівними.

Настороженим ставленням до світської культури й науки відзначалися всі вікові категорії віруючих, а не тільки старше покоління. Радянський дослідник Іван Акінчіц зазначав, що багатьом молодим «сектантам» властива пасивність, небажання пізнавати нове, а основним джерелом знань для них служила Біблія. Акінчіц наголошував, що «сектантська» молодь за характером релігійності багато в чому відрізняється від православної і католицької релігійної молоді⁶¹. Відмінність полягала в тому, що молоді, яка належала до

⁵⁵ Митрохин, Л., *op. cit.*, с. 450.

⁵⁶ Филист, Г. Урбанизация и сектантство / Г. М. Филист. – Минск: Беларусь, 1986. – С. 51.

⁵⁷ Захаров, М., *op. cit.*, с. 32.

⁵⁸ Митрохин, Л., *op. cit.*, с. 438.

⁵⁹ *Ibidem*, с. 439.

⁶⁰ Лобовик, Б. Релігійні погляди, почуття, поклоніння. – С. 31.

⁶¹ Акинчиц, И. Поросль отрезанной ветви / И. И. Акинчиц. – М.: Молодая гвардия, 1985. – С. 193.

релігійних організацій закритого типу, були притаманні глибша релігійність і замкненість у межах релігійної спільноти.

Упродовж 1940-х–1980-тих років наближення до світської культури характерне для середовища адвентистів сьомого дня. Радянський дослідник адвентизму Анатолій Белов відзначав, що інколи в радянській літературі безапеляційно стверджувалося, що в «секті адвентистів сьомого дня існує найсуворіша заборона читати газети, слухати радіо тощо. Ці твердження не мають основи». Автор спростовував думку, що через офіційні заборони віруючі відмовляються від «спілкування із світом». Однак там само вказував, що деякі віруючі таки намагаються віддалитися від світу і керівники громад не намагаються їх стримати, а, навпаки, сприяють цьому⁶², пояснюючи при цьому: «Ми нічого не маємо робити, ні слухати, ні дивитися, ні читати і не говорити ні за яких обставин того, що було заборонено божественним правилом»⁶³.

Адвентисти сьомого дня, на відміну від більшості членів інших невеликих християнських течій, не відкидали віру в прогрес. Дослідження кафедри історії та теорії атеїзму Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка показали, що на початку 1960-тих років більшість адвентистів уважали, що науково-технічний прогрес корисний і необхідний, на відміну від баптистів і свідків Єгови⁶⁴. Адвентистські богослови стверджували, що сенс появи телебачення та радіо полягає в сприянні євангелізації людства⁶⁵. Сприймання досягнень науки і техніки переважно було позначене релігійним світоглядом адвентистів.

Ще більше заборон, ніж у легальних громадах ЄХБ та АСД, існувало в нелегальних п'ятидесятницьких громадах. Їхнім членам тривалий час забороняли відвідувати кіно, театр, займатися фізкультурою та спортом, читати художню літературу, слухати нерелігійну музику, співати нерелігійні пісні, брати участь у громадському житті⁶⁶. Та процеси секуляризації зачепили культурні аспекти і їхнього життя. П'ятидесятники дедалі частіше проявляли інтерес до нерелігійної літератури, перегляду телепередач тощо. На питання «Яким програмам радіо і телебачення віддасте перевагу?» (соціологічні дослідження Інституту суспільних наук АН УРСР, 1970-ті–початок 1980-тих років) із 477 осіб 35% віруючих відповіли: на суспільно-політичні теми, 10% – про міжнародні події, 6% – на природничо-наукові теми, 9% – на атеїстичні теми⁶⁷. На питання «Яка література є у Вашому домі?» 16% з 357 відповіли: загальнополітична, 14% – історична, 7% – природничо-наукова, 6% – наукова, 10% – художня⁶⁸. 3% із 430 опитаних на питання «Чи читали Ви літературу на

⁶² Белов, А. Адвентизм / А. В. Белов. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1973. – С. 101.

⁶³ Новые тенденции в адвентизме // Вопросы научного атеизма. – Вып. 24. Эволюция христианского сектантства в СССР. – М.: Мысль, 1979. – С. 131.

⁶⁴ Белов, А., *op. cit.*, с. 220.

⁶⁵ Ленгин, В. Адвентисты седьмого дня / В. А. Ленгин // Вопросы научного атеизма. – Вып. 2. – М., 1966. – С. 296.

⁶⁶ Мамонтов, Я. Релігійна секта п'ятидесятників / Я. Мамонтов. – [Дніпропетровськ]: Дніпропетровське обл. вид-во, 1959. – С. 19.

⁶⁷ Мельник, В. Эволюция современного пятидесятничества / В. И. Мельник. – Львів: Вища школа, 1985. – С. 92; *Ії ж.* П'ятидесятництво: нові тенденції. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1988 – С. 25.

⁶⁸ *Ibidem*, с. 92; с. 25.

атеїстичну тему?» відповіли: «Систематично», 12% – «Інколи», 15% – «Хотів би, та не знаю де її придбати»⁶⁹.

Низка заборон щодо світської культури побутувала і в середовищі свідків Єгови. Г. Саварин (жителька м. Самбора), що була членом громади ЄХБ, зазначала: «За вченням єговістів членам секти не можна гарно одягатися, відвідувати кіно, слухати радіо, читати газети, перелюбствувати, бо це робить затримку до “царства божого”»⁷⁰. Однак жорстка культурна ізоляція більшості свідків Єгови спостерігалася переважно в першій половині досліджуваного періоду – у повоєнні роки.

До того ж, не слід перебільшувати роль формальних заборон у релігійних громадах закритого типу. Радянський дослідник сектантства Олександр Клібанов зазначав: «У релігійному сектантстві ставлення віруючих до дійсності регулюється, як правило, не формальними заборонами, а системами духовних цінностей, що прийняті віруючими»⁷¹. На наш погляд, хоча роль духовних цінностей як «фільтрувального» засобу у ставленні вірян до навколишнього світу й була вагомим, однак Олександр Клібанов її дещо перебільшив. Водночас не можна погодитися з тими науковцями, які формальним заборонам відводили виняткове місце.

Упродовж 1940-х–1980-тих років погляди свідків Єгови на радіо й телебачення зазнали змін. Опитування, проведене в другій половині 1970-тих років, показало, що 27,1% віруючих дивилися телевізійні фільми, 8,15% цікавилися розважальними передачами, 5,9% переглядали атеїстичні передачі. 35,3% свідків Єгови не бажали відповідати на це запитання і лише 14,9% заявили, що не дивляться телевізійні передачі⁷². Український релігієзнавець Петро Яроцький зазначав, що характерною рисою еволюції буденної релігійної свідомості свідків Єгови є дедалі більший інтерес до перегляду телефільмів (особливо багатосерійних), музично-пісенних, розважальних передач⁷³.

Не так прихильно свідки Єгови ставилися до кінотеатрів і театрів. На запитання «Як часто ви відвідуєте кінотеатр, клуб, інші культурно-освітні установи?» 63,6% віруючих заявили, що не відвідують ці установи через релігійні переконання, 17,3% – через страх, що про це дізнаються одновірці⁷⁴. Водночас 433 свідки Єгови (14,1% від загальної кількості опитаних) передплачували журнали «Наука і релігія», «Людина і світ» (цей журнал безкоштовно отримували пенсіонери в УРСР. – П. Б.), 1473 (48,1%) – центральні республіканські й обласні газети (деякі, зокрема «Патріот Батьківщини», пенсіонери отримували безкоштовно. – П. Б.). Із 3067 опитаних 614

⁶⁹ Ibidem, с. 93; с. 25.

⁷⁰ Вони порвали з релігією : збірник статей / Дрогобицьке обл. відділення Т-ва для поширення політичних і наукових знань УРСР. – Дрогобич, 1958. – С. 13.

⁷¹ Клібанов, А. Религиозное сектанство и современность (социологические и исторические очерки) / А. И. Клібанов. – М.: Наука, 1969. – С. 138.

⁷² Яроцький, П. Эволюция современного иеговизма / П. Л. Яроцький. – К. : Политиздат Украины, 1981. – С. 117.

⁷³ Ibidem, с. 115.

⁷⁴ Ibidem, с. 117.

передплачували журнали «За рубежом», «Вокруг света», виявляли також інтерес до гумористичних журналів «Крокодил», «Перець», жіночих суспільно-політичних журналів «Работница», «Крестьянка», «Радянська жінка», науково-популярних журналів «Наука и жизнь», «Знание – сила», «Техника молодежи», «Здоровье»⁷⁵. Популяризацію наукових знань, які не суперечили вченню, здійснювали і видання свідків Єгови.

Інформацію про культурну активність свідків Єгови підтверджували працівники Ради у справах релігій. Старший інспектор Ради В. Сапіга в доповідній записці про результати відрядження у Львівську область від 27 жовтня 1978 року писав, що багато свідків Єгови мають телевізори, радіоприймачі, передплачують періодику, читають художню і наукову літературу. У с. Бережниці Жидачівського району всі 15 осіб передплатили обласну й районну газети, 3 – журнал «Людина і світ», 2 – журнал «Наука и техника», 1 – журнал «За рулем», 5 – «Малютко» тощо. Шість свідків Єгови мали телевізори, три – транзисторні приймачі і всі – радіоточки⁷⁶.

Схожа ситуація у 1970-тих роках склалася в селах Добринівці (28 осіб) і Боянчук (45 осіб) Заставнівського району Чернівецької області, де всі свідки Єгови мали радіоточки та передплачували обласну й районну газети. Із 28 свідків Єгови с. Добринівців 9 мали телевізори, 4 – баяни та інші музичні інструменти⁷⁷. Наявність стількох музичних інструментів, очевидно, була зумовлена їх використанням для музичного супроводу релігійних пісень.

Важливим для дослідження предмета є порівняння поглядів членів різних релігійних об'єднань. Різницю у ставленні до науки й культури членів різних протестантських течій на середину 1960-тих років за результатами соціологічних опитувань відображено нижче в таблиці⁷⁸.

Конфесії	Кількість опитаних	Ставляться позитивно		Ставляться негативно		Ставляться байдуже	
		до науки	до культури	до науки	до культури	до науки	до культури
Євангельські християни-баптисти	199	06	0	5	1	2	3
Свідки Єгови	174	4	9	6	0	1	4
П'ятидесятники	84	9	2	6	9	6	9
Адвентисти сьомого дня	11	9	2	–	1	1	1
Усього	468	18	23	7	01	0	7

⁷⁵ Яроцький, П. Кризис иеговизма (критический анализ идеологии и эволюции обыденного религиозного сознания) / П. Л. Яроцький. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 271–272.

⁷⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4648, оп. 7, спр. 84. – Арк. 90.

⁷⁷ Ibidem, арк. 101.

⁷⁸ Онищенко, А., op. cit., с. 103.

Як бачимо, на той час (середина 1960-тих років) своє відверто негативне ставлення до світської культури висловили майже 29% опитаних свідків Єгови та понад 45% п'ятидесятників, водночас до науки вони були прихильнішими. Адвентисти сьомого дня порівняно із п'ятидесятниками та свідками Єгови значно рідше висловлювались про науку негативно, виявляли до неї повагу і вважали наукові здобутки божим даром. Серед членів чотирьох конфесій найбільша частка осіб, що позитивно ставилися до світської культури, припадала на євангельських християн-баптистів.

Ще одним невеликим релігійним об'єднанням були молокани. Їхнє наближення до світської культури припадає ще на ХІХ століття. У ХХ-му цей процес поглибився. Багато віруючих молокан, переважно чоловіків, які активно відвідували релігійні зібрання, одночасно були активними читачами, слухали радіо й цікавилися міжнародною політикою. Віруючі, що належали до дрібних релігійних груп, діяльність яких в досліджуваній період згасала – мальованці, підгорнівці й інші, переважно походили з малоосвіченої селянської верстви і багато надбань світської культури, окрім народної, їм були чужі не лише через релігійну віру, а передусім через брак освіти. До народної культури чимало членів дрібних течій ставилися так само насторожено.

Однією з важливих сторін суспільної активності віруючих є їхнє ставлення до освіти. Православні, католики, реформати, іудеї схвалювали отримання освіти, у цьому сенсі не відрізняючись від більшості людей, тому ми їх не розглядатимемо.

Схожі тенденції розвивались у старообрядців. Рада в справах релігій в УРСР зазначала: «Починаючи з 60-х років спостерігається тенденція спаду релігійної активності старообрядницької церкви, віруючі виявляють пасивність й індиферентність в питаннях релігії. Важливою ознакою згасання старообрядництва є відхід молоді від церкви. Переважна частина дітей віруючих, у т. ч. священників, не підтримує традиції батьків. Вийшовши з-під їхнього впливу, вони поривають з релігією, влаштовують своє життя по-новому, продовжують навчання у вузах, беруть активну участь у виробничій діяльності, культурному й суспільно-політичному житті. Наприклад, у с. Біла Криниця Чернівецької області (місце зародження РПСЦ (Білокриницької згоди)) вищу освіту отримали 20 чоловік із сімей старообрядців, з-поміж них – два аспіранти Чернівецького держуніверситету»⁷⁹. Пов'язуючи неосвіченість із релігійністю, а освіченість – із згасанням релігійних традицій старообрядців, автор документа перебільшував їх зв'язок. Ще до Жовтневої революції в середовищі старообрядців було чимало високоосвічених осіб, які, проте, насторожено ставилися до багатьох нових традицій. У досліджуваній період сильна консервативність серед старообрядців, зокрема й щодо освіти, зберігалася переважно у віддалених районах Росії.

Цікавим є порівняння старообрядців Росії й України. Олександр Катунський відзначав, що низка безпопівських старообрядницьких громад північної європейської частини СРСР, Уралу, Сибіру й Далекого Сходу

⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4648, оп. 7, спр. 76. – Арк. 100–101.

вважала допустимим давати дітям лише початкову освіту. А щоб не вступати в конфлікт із радянськими органами, вони йшли на різного роду «викручування». Спостерігалися випадки, коли окремі батьки-старообрядці забороняли дітям займатися фізкультурою, малюванням, співами, оголошуючи їх «диявольськими заняттями». Серед заборон були участь у суспільному житті школи, вступ у піонери тощо⁸⁰. Не кажучи вже про такий звичай, як життя в скитах странників – в ізоляції від суспільства⁸¹. В Україні це траплялося значно рідше.

Прибічники ППХ – переважно представники малоосвічених верств – у повоєнний період займали щодо освіти негативну позицію. Багато з них вважали, що освіта сприятиме відходу від Бога, позаяк здобувається в радянських школах, що є розсадниками «сатанинської ідеології». Істинно-православні християни часто не дозволяли дітям відвідувати школи, або пускали лише до 3–5 класів, щоб діти могли отримати освітній мінімум для читання релігійної літератури⁸². Такі тенденції були сильнішими у повоєнний час. Ще в 1960-х роках прибічники ППХ подеколи забороняли дітям відвідувати школи⁸³. Однак у 1970-ті роки діти істинно-православних християн вже здебільшого вільно отримували середню освіту⁸⁴. Отже, процеси «наближення до світу» відбувалися і в середовищі найбільш опозиційних щодо радянської влади течій.

Близькими до ППХ у ставленні до радянської влади були прибічники ППЦ. Менш опозиційні щодо навчання, ніж перші, вони теж не надто сприймали радянську систему освіти. Це зумовлювалося не стільки страхом, що освіта негативно вплине на релігійність (у міжвоєнний період цей рух у православ'ї очолювали високоосвічені люди, а серед активних учасників був, зокрема, російський філософ Олексій Лосєв), скільки антирадянською, антиатеїстичною позицією членів течії. Хоча тут так само була своя специфіка. Після того, як у міжвоєнний період режим знищив більшість духовенства й активних членів руху, а багато людей під страхом репресій відійшли від участі в ньому, перевагу отримали малоосвічені, часто фанатично налаштовані його члени. Вони сприяли тому, що в багатьох місцевостях ППЦ мала сектантське забарвлення, і відтоді її вже слід кваліфікувати не як рух, а як окрему течію. У повоєнний час відмінності між ППЦ та ППХ поступово стиралися. Зміни, що відбулися в ППЦ, вплинули й на загальне ставлення членів течії до освітньо-культурної сфери.

Ситуацію, подібну до тієї, що існувала в середовищі істинно-православних християн упродовж другої половини 1940-х – на початку 1950-тих років, уже в 1960-ті спостерігаємо в середовищі релігійної течії покутників, яка виникла на базі греко-католицької релігійної традиції. Щодо державних радянських установ і закладів покутники займали войовничу позицію, не визнаючи за державою права насаджувати їм свої цінності. Це виявилось,

⁸⁰ Катунський, А. Старообрядчество / А. Е. Катунский. – М.: Политиздат, 1972. – С. 113–114.

⁸¹ Ibidem, с. 96.

⁸² Поспеловский, Д. Русская православная церковь в XX веке / Д. В. Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – С. 317.

⁸³ ЦДАВО України. – Ф. 4648, оп. 5, спр. 371. – Арк. 6.

⁸⁴ Маценко, С., op. cit., с. 148.

зокрема, і в тому, що покутники не дозволяли дітям відвідувати школу або переконували їх не ходити на уроки. Наприклад, у селищі Перегінському Рожнятівського району Івано-Франківської області, де зафіксовано 94 членів течії покутників, до школи не ходили 13 школярів. Усього на Івано-Франківщині виявлено 31 учня, що не відвідував школу через релігійні причини⁸⁵. Такі ж випадки зафіксовано в селі Нижніх Воротах (Закарпаття)⁸⁶. Одна із жінок-покутниць, залякуючи доньку карою божою, тривалими постами й молитвами довела її до психічного й фізичного розладу. Дівчинці не дозволялося відвідувати школу, мати переконувала її, що школа є сатанинською, вчителі – безбожниками, а сама Марія (донька) – грішницею, яка може звільнитися від кари за гріхи лише молитвами, постом і святою водою із Середнянської гори⁸⁷. Невідвідування шкіл спостерігалось серед дітей покутників у різних західно-українських областях. Подолати цю тенденцію влада змогла лише примусом.

Члени легальних протестантських організацій закритого типу, баптисти й адвентисти, переважно відкрито не виявляли свого негативного ставлення до освіти. Лідери їхніх об'єднань упродовж 1940-х–1950-тих років навіть закликали до оволодіння знаннями. На місцях ситуація була дещо складнішою: пресвітери застерігали віруючих, що радянська освіта буде культивувати серед дітей антирелігійний дух. Хоч «освітня атмосфера» в громадах була важкою, та діти, виховані в сім'ях членів таких об'єднань, переважно не зустрічали спротиву на шляху до освіти з боку батьків чи духовних наставників. Щоправда, були й винятки. Приміром, 1960 року зафіксовані випадки, коли члени громад АСД не пускали дітей до школи в селі Сутисках Тиврівського району, у селі Рахнах Лісових Шпиківського району Вінницької області⁸⁸. Усе ж, отримання мінімальної освіти для того, щоб читати Біблію чи іншу релігійну літературу, заохочувалося в усіх громадах. Зате здобути вищу чи середню освіту, особливо педагогічну, для віруючих було надзвичайно складно. Цьому вже перешкоджала радянська система. Тому загальний освітній рівень членів цих громад зазвичай був низьким.

Для прикладу, на початок 1964 року загальноосвітній рівень членів адвентистських громад був такий: осіб із вищою освітою – 0,02%, із середньою – 1,9%, закінчили 7–9 класів – 14,6%, 1–6 класів – 63,1%, неписьменні – 20,2%⁸⁹. Використовуючи цю статистику, зокрема дані про невелику частку людей із вищою освітою, влада через ЗМІ формувала образ неосвічених, некультурних, фанатичних віруючих. Хоча, треба визнати, що членами релігійних громад були переважно особи з тих професійних і соціальних верств, які вважалися малоосвіченими.

Траплялися випадки, коли члени громад АСД, у тому числі й зареєстрованих (найбільше в Закарпатській області), не пускали дітей до школи в суботу. Однак, унаслідок дій влади, діти членів зареєстрованих громад АСД на

⁸⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4648, оп. 1, спр. 446. – Арк. 29.

⁸⁶ Ibidem, спр. 459, арк. 23.

⁸⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4648, оп. 5, спр. 295. – Арк. 52.

⁸⁸ Ibidem, оп. 2, спр. 295, арк. 13.

⁸⁹ Белов, А., оп. cit., с. 214.

кінець 1970-тих років переважно в цей день відвідували школу. Меншою мірою вдалося вплинути на членів нелегальних адвентистських груп. Так, адвентисти-реформісти із села Олександрівки Хустського району (34 особи) у суботу не пускали дітей до школи. Тих самих принципів дотримувалися члени зареєстрованої там громади АСД⁹⁰.

Негативно до освіти в радянських школах у 1940-і–1950-ті роки ставилися члени нелегальних п'ятидесятницьких і єговістських громад. Будучи загнаними в підпілля, переслідувані за релігійну діяльність, свою нелюбов до влади вони переносили й на радянські школи. Тому в цей час діти п'ятидесятників опановували мінімальний рівень освіти. Але репресії з боку влади змушували їх відмовлятися від відкритої опозиції щодо радянських шкіл.

Усередині 1960-тих років дітей не пускали до школи лише найфанатичніше налаштовані батьки. П'ятидесятники здебільшого поводитися гнучко, дотримуючись принципу «нехай вчить школа, а виховувати будемо самі». Вони не перешкоджали дітям вчитися, але зазвичай виступали проти їхнього членства в дитячих громадських організаціях, відвідування кінотеатрів, перегляду телебачення тощо⁹¹.

У 1960–1970-ті роки освітній рівень членів п'ятидесятницьких громад зріс. Якщо в 1940-х–1950-тих роках серед них домінували люди з мінімальним рівнем освіти, то на початку 1980-тих із 485 опитаних п'ятидесятників 65 осіб мали середню, 8 – вищу освіту, (початкову – 43%, неповну середню – 35%)⁹². На питання «Яку освіту хочете дати своїм дітям?» 272 (49%) віруючих зазначили, що восьмирічну, 41% – загальну середню, 6% – середню спеціальну і 3% – вищу⁹³.

Ті ж процеси у ставленні до освіти, які переживали євангельські християни-баптисти, адвентисти сьомого дня, п'ятидесятники, охопили і свідків Єгови. Для отримання освіти їм дозволялося посилати дітей до школи, однак з умовою, «щоб дитина в школі обходила шкільні активності..., не стикалась близько з іншими і не приймала світських звичаїв»⁹⁴. Зазвичай пересічні свідки Єгови були противниками середньої і вищої освіти, тому більшість дітей із їхніх сімей у 1950–1960-ті роки не закінчувала навіть семи-восьми класів⁹⁵. Таке ставлення до освіти відбивалося на свідомості дітей. Учениця 2-го класу з міста Мелітополя Запорізької області, що походила з такої родини, заявила директорові школи: «Я не люблю дивитися кіно, не хочу читати ваші книжки. Мені більше подобаються божі книжки»⁹⁶. Отже, щодо

⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4648, оп. 7, спр. 101. – Арк. 22.

⁹¹ *Граждан, В.* Пятидесятничество и современность / *В. Д. Граждан* // Вопросы научного атеизма. – Вып. 2. – М., 1966. – С. 284–285.

⁹² *Мельник, В.* Эволюция современного пятидесятничества. – С. 81.

⁹³ *Ibidem.*

⁹⁴ *Куц, М.* Ілюзії єговізму / *М. Куц* / Т-во «Знання» УРСР. – К., 1974. – С. 39.

⁹⁵ *Ганжос, В.* Особенности идеологии иеговизма и религиозное сознание сектантов: На материалах Молдавской ССР / *В. Ф. Ганжос.* – Кишинев: Ред.-изд. отдел АН МССР, 1969. – С. 82.

⁹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4648, оп. 5, спр. 293. – Арк. 22.

освіти свідки Єгови поводили себе подібно до п'ятидесятників і членів інших нелегальних релігійних громад.

Ще суворіше ставилися свідки Єгови до отримання вищої освіти. В єговістських громадах пропагували тезу про «гріховність» світської освіти. І віруючі боялися, що тривала відірваність від єговістського середовища перерве «теократичне» виховання особи. Журнал «Сторожевая башня» з цього приводу писав: «Вища школа дуже часто є інструментом старого світу. Звідси витікає, що такий шлях міг би відволікти розум молодой людини від теократичной освіти й теократичних принципів... Величезним ризиком була б спокуса слухати різні університетські лекції»⁹⁷. Михайло Куц у своїй книзі «Єговізм без маски» (1969) зауважував, що бруклінське керівництво забороняло радянським свідкам Єгови здобувати вищу освіту, однак останнім часом вказівки змінилися: хоча виші і сприймаються єговістськими керівниками як знаряддя «безбожного комунізму», проте певній частині єговістської молоді (непохитній у своїй вірі) рекомендується закінчувати вищі навчальні заклади⁹⁸.

Серед опитаних 989 свідків Єгови, п'ятидесятників та адвентистів сьомого дня, яким ставили питання (соціологічне опитування відділу історії і теорії атеїзму Інституту суспільних наук АН УРСР м. Львова, 1974–1978 роки) «Яку освіту намагаєтеся дати своїм дітям?», 30% висловилися за восьмирічну освіту, 32% – за середню загальну, 25% – за середню спеціальну, 10% – за вищу. І лише 3% не хотіли, щоб їхні діти навчалися⁹⁹. Як бачимо, більшість віруючих (62 %) орієнтувалася на освіту в межах шкільної програми і лише чверть опитаних бажала дати дітям середню спеціальну освіту, а десята частина – вищу.

Водночас керівництво свідків Єгови ніколи не було проти чистої освіти, як це часто подавали радянські атеїстичні видання. Приміром, засновник цієї течії Чарльз Рассел у своїй праці «Божественний план віків» наголошував, що розумова освіта зближує людей із царями, що багатство хоч і приносить зло, але дає й деякі переваги, зокрема можливість отримати гарну освіту. Водночас Рассел виступав проти вади зарозумілості, що часто неминуче розвивається в освіченої людини¹⁰⁰. На ці висловлювання звернув увагу у своїй атеїстичній брошурі колишній лідер свідків Єгови в СРСР Костянтин Поташов, інтерпретувати їх, однак, тенденційно, в негативному контексті. Загалом погляди Рассела на освіту не відрізнялося докорінно від бачення провідних православних, католицьких чи протестантських богословів ХХ століття. У процесі розвитку й реформування цієї течії, в роки керівництва Джозефа Рутерфорда, у ставленні до освіти не відбулося різких змін. Критика стосувалася її змісту, якщо він суперечив релігійній вірі. Негативне ставлення свідків Єгови, як і представників інших течій у СРСР, до освіти переважно

⁹⁷ Грудинин, Н. Иеговизм и дети / Н. Н. Грудинин. – Иркутск: Восточно-сибирское книжн. изд-во, 1965. – С. 27.

⁹⁸ Куц, М. Єговізм без маски / М. Куц. – Львів: Каменяр, 1969. – С. 131–132.

⁹⁹ Гринів, С. Бруклін на роздоріжжі (Єговізм в умовах кризи релігії) / С. А. Гринів. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1980. – С. 35.

¹⁰⁰ Поташов, К. Я і Єгова / К. Поташов. – Ужгород: Карпати, 1966. – С. 14–15.

зумовлювалося тим, що освіта в радянських школах була, серед іншого, націлена на подолання релігійності. До того ж, єговістське вчення в СРСР здебільшого сповідували люди з невисоким рівнем освіти.

Під впливом суспільних умов ставлення свідків Єгови до освіти ставало толерантнішим. В їхній свідомості освіта вже не була заняттям небогоугодним чи шкідливим для релігійності людини. На ситуацію вплинув і розпад СРСР (1991), адже в незалежних країнах атеїзм перестав бути державною ідеологією. До переосмислень свідків Єгови спонукало читання конфесійної літератури, яка теж зазнавала трансформацій. У брошурі «Свідки Єгови й освіта» (1995), розрахованій насамперед на освітян, зазначалося: «Як і більшість батьків, свідки Єгови хочуть, щоб їхні діти отримали більше користі від навчання у школі. Для цього вони вчать своїх дітей співпрацювати з вчителями»¹⁰¹; «свідки намагаються реалістично дивитися на життя і, отже, відводять важливе місце питанню освіти. Тому вони бажають якнайкраще співпрацювати з вами. Зі свого боку, вдома і в місцях поклоніння по цілому світу вони і далі заохочуватимуть своїх дітей робити все, що залежить від них у цій плідній співпраці»¹⁰². Такі ж зміни у ставленні до освіти переживали і члени інших релігійних течій.

Висвітлюючи окремі випадки різко негативного ставлення членів релігійних організацій закритого типу до освіти і до членства в різного роду шкільних громадських організаціях, засоби масової інформації нерідко кидали тінь на всіх віруючих, що належали до цих об'єднань. Під впливом такої інформації населення вбачало «сектантські ухили» навіть там, де їх не було. Про такі випадки неодноразово повідомляли й самі чиновники з апарату Ради в справах релігій. Приміром, учителька однієї школи звинувачувала дружину М. Савченка (прибічника РЦ ЄХБ) в обливанні доньки холодною водою за те, що вона носила зірочку, після чого дитина захворіла. Насправді ж причиною хвороби була звичайна застуда, що підтверджував інспектор уповноваженого Ради в справах релігій в УРСР Л. Палажченко¹⁰³. Таких чуток серед населення поширювалося чимало, а масова свідомість готова була сприймати фантастичні історії про «сектантські» принесення Богіві людських жертв тощо.

Віруючі надавали перевагу окремим освітнім дисциплінам. Зокрема, члени протестантських організацій закритого типу особливу увагу приділяли музичній освіті. Наприклад, у Чернівцях з-поміж учнів загальноосвітніх шкіл різними її формами було охоплено 9,1% дітей, а з-поміж учнів із «сектантських» сімей – 21%¹⁰⁴. Адвентисти сьомого дня часто прагнули отримати медичну освіту, щоб, використовуючи професію, пропагувати своє віровчення.

Гіршим було становище з отриманням вищої освіти. Якщо за невідвідування шкіл влада карала батьків, то на шляху до вищої і навіть середньої спеціальної освіти за вказівками «згори» віруючим чинили всілякі

¹⁰¹ Свідки Єгови й освіта. – Н. У., 1995. – С. 2.

¹⁰² Ibidem, с. 31.

¹⁰³ ЦДАВО України. – Ф. 4648, оп. 5, спр. 84. – Арк. 39.

¹⁰⁴ Лешан, В. К социальнo-психологическому портрету верующего сектанта / В. Е. Лешан // Вопросы научного атеизма. – Вып. 34. – М., 1986. – С. 209.

перепони. Характеристика була одним із поширених «аргументів» у боротьбі з релігійними переконаннями, хоч і не завжди ефективним. Для підтвердження цього факту наведемо цитату з копії характеристики, виданої учневі 10-го класу Чернівецької школи № 25 М. Іванову: «В середній школі № 25 Іванов навчається з дев'ятого класу. Іванов – учень здібний, навчається на добре, надає допомогу відсталим, скромний, акуратний в особистій гігієні. Іванов виховується з малих років у сім'ї сектантів і сам є активним сектантом. Він відвідує молитовний будинок баптистів і співає в хорі баптистів. Вчителі школи і дирекція систематично впродовж півтора року проводять з ним значну пояснювальну роботу, але Іванов реально захищає своє релігійне переконання. У комсомол відмовився вступити. Іванов по нинішній час залишався переконаним сектантом, як і всі його рідні»¹⁰⁵.

Із такою характеристикою шлях у вищі навчальні, а навіть середні спеціальні заклади був закритий. Якщо ж учитель і давав позитивну характеристику, то такому учневі теж доводилося їхати далеко, оскільки відомості про те, що він віруючий, негайно проникали до вишу. Наприклад, здібний до навчання А. Липак, отримавши позитивну характеристику, поїхав навчатися до Харкова, де вступив до радіоелектронного інституту. Проте йому вдалося провчитися лише три роки, доки керівництво інституту не дізналося, що він є членом громади ЄХБ, і виключило його з вишу¹⁰⁶. Такі випадки відображені в документах радянських органів влади. Зокрема, Г. Шпарлюк керівники Ровенського педучилища перешкоджали закінчити цей заклад. Студентку А. Романюху виключили з Дніпропетровського економічного технікуму, студентку 3-го курсу медінституту М. Клопот-Макарук змусили припинити навчання. М. Суховію відмовляли у вступі до інституту¹⁰⁷. Ці прецеденти траплялися серед віруючих протестантських громад закритого типу і припадають переважно на другу половину 1960-тих років, коли влада відмовлялася від попередніх жорстких кроків щодо релігії і Церкви.

«Освітні репресії» застосовувалися і до православних вірян. Ув'язнений український православний священик у зверненні до редакції офіційного органу Святого Престолу «L'Osservatore Romano» (1977) зазначав, що його сина вигнали із Львівського університету на безпосередню вимогу КДБ¹⁰⁸. Однак такі випадки серед православних траплялися не так часто, як серед протестантів.

Віруючим дітям часто занижували оцінки чи застосовували інші методи тиску. Для прикладу, М. Лунга (м. Житомир, віруючий із родини свідків Єгови) після закінчення школи чотири роки чекав видачі атестату, а І. Анкуца (м. Ямпіль Вінницької області), який навчався найкраще у класі, через свою

¹⁰⁵ Чорнописький, Д. Життя віруючих Буковини / Д. С. Чорнописький. – [Рівне]: Християнський благодійний видавничий фонд, 1995. – С. 75–76.

¹⁰⁶ Ibidem, с. 76.

¹⁰⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4648, оп. 5, спр. 82. – Арк. 83.

¹⁰⁸ Мартирологія українських церков. У 4-х т. Т. II. Українська католицька церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України / упор.: О. Зінкевич, свящ. Т. Р. Лончина. – Торонто: Балтимор: Смолоскип, 1985. – С. 620.

віру не отримав похвального листа¹⁰⁹. Релігійність для радянських педагогів була синонімом поганої, незадовільної поведінки.

Належність студентства до невеликих протестантських релігійних організацій, якщо їхнім членам вдавалося стати студентами, не була причиною поганого навчання чи громадської пасивності, як це часто намагалися показати у своїх атеїстичних брошурах і статтях радянські агітатори. Зокрема, цей стереотип спростовують приклади із закритого листа ЦК КП(б)У «Про посилення діяльності релігійних організацій»: «У Горлівському гірничому технікумі (Сталінська область) троє відмінників навчання і гарних громадських працівників є водночас переконаними баптистами»¹¹⁰. Також констатується, що в Києві у складі віруючих громади євангельських християн-баптистів перебуває 45 осіб молоді віком до 25 років. Наведено й короткі дані про сім київських студентів: шість навчались у вузах, один – у технікумі; п'ятеро з них були відмінниками навчання, двоє – «хорошистами»¹¹¹.

Слід відзначити, що релігійність часто означала для громадян кінець кар'єри чи професійної діяльності. Наприклад, дізнавшись про релігійні переконання асистентки кафедри овочівництва Ворошиловградського сільськогосподарського інституту В. Кротової, директор інституту і секретар партбюро провели з нею виховну бесіду. Під час розмови Кротова заявила, що не може порвати з релігією, оскільки її мати й чоловік теж є віруючими. Врешті, асистентку звільнили з роботи нібито за власним бажанням¹¹². Інший випадок трапився у Сумській області. Секретарка народного суду Кролевця готувалася до заміжжя. У зв'язку з цим районний прокурор попередив дівчину: якщо вона візьме церковний шлюб, то буде звільнена з документом, який унеможливить влаштування на роботу в майбутньому¹¹³. Віруюча В. Черних, яка працювала керівником гуртка крою та шиття при міськкомі будуправління тресту «Сталінвугілля», у липні 1954 року була звільнена «у зв'язку з недовірою» за вказівкою компартійних органів як учасниця баптистської громади¹¹⁴.

Учительці історії А. Колесник (доньці священика), яка викладала в школі № 5 міста Кременчука, завідувач міськвно запропонував у червні 1953 року звільнитися з роботи за власним бажанням, щоправда, з гарною характеристикою. Пропозицію про звільнення мотивували тим, що донька священика не може викладати історію. Після відмови написати заяву, на місце А. Колесник прийшов інший педагог, а її було відкомандировано в розпорядження полтавського облвно, де завідувач знову запропонував звільнитися, пригрозивши усунути з посади за невідповідністю. Тяганина в різних інстанціях тривала рік. Нарешті завідувач облвно заявив, що А. Колесник працюватиме лише в тому випадку, якщо батько залишить роботу священика.

¹⁰⁹ *Бережко, К.* Історія свідків Єгови на Житомирщині / *К. Бережко.* – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2005. – С. 86.

¹¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 70, спр. 422. – Арк. 4.

¹¹¹ *Ibidem*, арк. 3–4.

¹¹² ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 5069. – Арк. 99.

¹¹³ *Ibidem*, спр. 5667, арк. 123.

¹¹⁴ *Ibidem*, оп. 70, спр. 2297, арк. 13.

Але не допомогло і те, що батько пішов на пенсію. Секретар Кременчуцького райкому партії запропонував пошукати роботу в іншому місці, наперед знаючи що А. Колесник не зможе цього зробити через сімейні обставини: чоловік був головним лікарем району і не міг змінити роботу, переїхати з грудною дитиною теж було нереально. Із прохання, поданого до уповноваженого Ради в справах РПЦ 4 липня 1956 року зрозуміло, що справа не вирішувалася впродовж трьох років. Не будучи офіційно звільненою, людина через батька-священника була позбавлена можливості працювати за фахом¹¹⁵. Такі випадки спонукали віруючих із вищою освітою приховувати свою побожність, що теж є причиною істотно занижених показників у дослідженнях радянських релігієзнавців і державних документах стосовно цієї категорії віруючих.

Підсумовуючи, зазначимо, що на ставленні віруючих до світських культурних цінностей насамперед позначалася належність до тієї чи іншої конфесії, і не стільки саме віровчення, скільки суспільна доктрина релігійної течії та ступінь ізольованості тих чи інших громад від суспільства. Вірні тих конфесій, які можна кваліфікувати як церкви (РПЦ, РКЦ, іудейська течія), як правило, окрім окремих винятків, сприймали світські культурні цінності позитивно. Члени легальних релігійних громад закритого типу – ЄХБ, АСД у цьому сенсі були стриманіші. Найбільш антагоністичною була позиція членів нелегальних релігійних організацій – п'ятидесятників, свідків Єгови, істинно-православних християн, покутників та інших. Звичайно, на ставлення до світської культури впливали ступінь релігійності, освіта, виховання тощо.

Упродовж досліджуваного періоду з боку членів релігійних організацій закритого типу відбулися вагомні зміни в бік наближення до світської культури. Віруючі дедалі частіше слухали радіо, дивилися телебачення, читали періодику, художню літературу. Серед них збільшувалася частка осіб, які бажали отримати середню, середню спеціальну й вищу освіту. Негативне ставлення до світських культурних цінностей породжувалось не віровченням, а суспільною доктриною релігійних об'єднань, тому зафіксовані зміни треба вважати наслідком не послаблення релігійності, а поступового виходу низки релігійних організацій із суспільної ізоляції.

Petro BONDARCHUK. Believers in the USSR and Secular Culture (mid-1940s to mid-1980s).

The article looks at the attitudes of believers towards culture outside their church. The author analyzes the reception of secular cultural values by people of different faiths. Traced are the dynamics of believers to non-church culture.

Keywords: believers, culture, cultural values, education.

¹¹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4648, оп. 1, спр. 148. – Арк. 176–177.